

З.Г. Сактаганова¹, Г.М. Байгожина^{1*}, Н.Е. Тутинова²

¹Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан,

²Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қазақстан

(E-mail: zauresh63@mail.ru, gulnara_2007@inbox.ru, nurtut86@mail.ru)

1945–1953 жж. аралығындағы ҚазССР-дегі ұлттық саясат

Мақаланың мақсаты Қазақстандағы соғыстан кейінгі алғашқы онжылдықта (1945–1953 жж.) кеңестік ұлттық саясатты зерттеу және талдау, сондай-ақ КОКП ұлттық саясатының қалыптасуының негізгі факторлары мен тенденцияларын анықтау. Қазақстанда соғыстан кейінгі кезеңде буржуазиялық ұлтшылдықпен күрес бойынша партияның әрекеттері белсенді бола бастайды. Партия қоғамдық өмірдің барлық салаларын бақылап отырды, идеялық және саяси тәрбие беру жұмыстарын марксистік-лениндік идеология рухында жүргізді. Ғылыми қайраткерлердің, жазушылардың, өнер қызметкерлерінің негізгі мақсаты партия саясатының оң нәтижелерін көрсету болды, олардың алдына жаңа тұлғаны, кеңестік адамның бейнесін қалыптастыру бойынша міндеттер қойылды. Сонымен қатар, мақалада Қазақстанның қоғамдық өмірінің түрлі салаларындағы орыстандыру үдерісі, сталиндік басшылықтың Қазақстандағы ұлттық саясатты іске асыру жөніндегі қызметі талданған. Республикада жүргізіліп жатқан ұлттық саясатқа байланысты қазақтардың ұлттық өзін-өзі сәйкестендіру дағдарысы басталды, ол кемсітушілік сезімінің немесе кемшілік кешенінің пайда болуынан көрінді. Қазақстан Республикасы Президентінің мұрағаты, Қарағанды облысының Мемлекеттік мұрағаты материалдарының ғылыми айналымға енгізілуі осы зерттеудің жаңалығы болып табылады. Жұмыста КОКП ОК, БК(б)П ОК, Жоғарғы Кеңес және Министрлер Кеңесінің қаулыларына ерекше көңіл бөлінген.

Кілт сөздер: кеңестік ұлттық саясат, ҚазССР, орыстандыру, ұлы державалық шовинизм, ұлтшылдық, идеология.

Kipicne

Кремльде 1945 жылы 24 мамырда әскери қолбасшылардың құрметіне И.В. Сталиннің сөйлеген сөзі мемлекеттің ұлттық саясатты дамытудағы стратегиясы мен тактикасын алдын-ала анықтады. И.В. Сталин өз сөзінде орыс халқын ерекше атап өтті, оның сөзі бойынша орыс халқы «Кеңес Одағының құрамына кіретін барлық ұлттардың ішіндегі жалпы саяси мәні мен шыдамдылығы бар ең көрнекті ұлт...» [1].

Тарихшылар И.В. Сталиннің баяндамасын басқаша түсіндірді. Атап айтқанда, орыс тарихшылары Сталиннің сөзін түсіндірудің бірнеше мысалын келтіреді. Бір адамдар мұндай саясат орыс ұлтшылдығы мен ұлы державалық шовинизмнің даму қаупін тудырғанын, сондай-ақ елдің басқа халықтарының ұлттық дамуына алаңдаушылық тудырғанын айтады [2; 3]. Басқалары бұл сөзді соғыстан кейінгі кезеңдегі ұлттық саясаттағы нұсқауларды өзгертуге бағытталған бағдарламалық құжат ретінде түсіндірілген. [1].

Ағылшын-американдық тарихи мектебі Сталиннің сөзін 1937 жылдан кейін қалыптасқан тактикаға оралу ретінде түсіндіреді, Д.Л. Бранденберг әсіресе кеңес қоғамындағы орыс халқының этникалық артықшылығын атап өтеді. Оның пікірінше И.В. Сталиннің сөзі соғыстан кейінгі алғашқы жылдарда орыс халқының үстемдігі мен тарихи ұлылығына негізделген ұлттық большевиктік бағдарламаны жүзеге асырудың бастауы болды [3; 80].

Өз кезегінде, қазақстандық авторлар Сталиннің сөйлеген сөзі — қуғын-сүргін саясатының жалғасы, «кеңестік жүйе орталығы» тұжырымдамасының қайтарылуы, деспотизм мен еріктілік саясатының күшеюі екенін атап өтті [4; 547].

Израильдік зерттеуші Д. Зисерман-Бродскаяның айтуынша, соғыстан кейінгі кезеңде ұлы орыс шовинизмімен күрес біртіндеп жойылды, ал буржуазиялық ұлтшылдыққа қарсы күрес сол уақытта күшейе түсті. Сонымен бірге, бұрын кеңестік үгіт-насихаттың астарында жасырылған орыстардың үстем жағдайы ресми растау алды. Кеңестік идеологиялық көзқарастарда орыс халқы үстем ұлтқа айналды және басқа ұлттарға үлгі етілді [5; 24].

Украин зерттеушілерінің пікірінше, сөзсіз орыс халқының бір бөлігінде шовинизм мен ұлтшылдықтың көрінісі болды. Әр халықтың өзінің игі ұлттық қасиеттері бар, олар «ең көрнекті ұлт» деп

*Хат-хабарларға арналған автор. Email: gulnara_2007@inbox.ru

аталу құқығына ешқандай әсер етпейді, бұл басқа ұлттар тарапынан жағымсыз сезімдер тудырды. Шынында да, қаналған ұлттың ұлтшылдығы әрқашан империалистік ұлттың шовинизміне жауап, қаналған ұлт билеуші ұлт тарапынан көретін қысымға реакция болып табылады [6; 80].

Зерттеу әдістері мен материалдары

Кеңестік Қазақстанда соғыстан кейінгі кезеңдегі кеңестік ұлттық саясатты зерделеуде жалпы ғылыми (талдау және синтез, индукция және дедукция), сараптамалық бағалау әдісі, статистикалық талдау әдісі, салыстырмалы талдау әдісі, сұхбаттасу және арнайы-тарихи (салыстырмалы-тарихи, тарихи-жүйелік, тарихи-типологиялық) әдістер практикалық құралдар болып табылады.

Авторлар салыстырмалы тарихи әдіс пен сараптамалық бағалау әдісін қолдана отырып, отандық, кеңестік, ресейлік және ағылшын-американдық зерттеушілердің еңбектеріндегі 1945 жылы Сталиннің сөйлеген сөзінің әртүрлі түсіндірмелерін талдап, оларды бір-бірімен салыстырды. Статистикалық талдау әдісі мен салыстырмалы талдау әдісінің көмегімен Қарағанды облысының мысалында қазақ тілді мектептер санының азаю үрдісі анықталды. Тарихи-жүйелік тәсіл зерттелетін мәселелерге кешенді көзқарасты қалыптастыруға мүмкіндік берді. Тарихи-типологиялық әдіс жекелеген көріністердегі заңдылықтарды тануға мүмкіндік жасайды. Сұхбат барысында сталиндік партия басшылығының ұлттық саясаты туралы қаралып отырған кезеңнің куәгерлерінен ақпарат алынды.

Кеңестік ұлттық саясаттың мәні мен тиімділігін түсіну қажеттілігі большевиктер партиясының ұлттық доктринасын, мемлекеттің ұлттық саясатының үрдістері мен бағыттарын құрған құжаттарды зерттеу мен талдауға себеп болды. Мақала жазу кезінде дереккөздер ретінде Ресей әлеуметтік-саяси тарихының Мемлекеттік мұрағаты (РӘСТММ), Қазақстан Республикасы Президентінің мұрағаты, Қазақстан Республикасы Қарағанды облысының Мемлекеттік мұрағаты (ҚР ҚОММ) материалдары пайдаланылды.

Талқылау және нәтижелер

Шетісұлткомы 1944 жылғы 23 тамыздағы «Фар Истерн Сервей» журналының беттерінде шыққан Қазақстан туралы материалдарды БК(б)П ОК хатшысы Н.А. Скворцовқа танысу үшін құпия түрде жіберді. Мақала авторы — О. Латтимор кеңестік Қиыр Шығыс пен Орта Азиядағы ұлттық саясат туралы жазды. О. Латтимор ұлттық азшылықтарға қатысты кеңестік саясаттың сәттілігіне таң қалды. Оның пікірінше, кеңестік әдістің мәні қарапайым. Большевиктер ұлттық азшылықтардың және «артта қалған халықтардың» дамуына кедергі келтіретін заңдарды, олардың дамуына кедергі келтіретін әлеуметтік-экономикалық жағдайларды жойды. Сондай-ақ халықтарға олардың қабілеттеріне сәйкес даму еркіндігі берілді [7; 3].

Одақ шеңберіндегі ұлттық республикалардың теңдігі партияның көптеген бағдарламалық құжаттарында жарияланды. Сонымен қатар республикалардың құқықтық теңдігі ұлттық мәселені шеше алмады. КОКП ұлттық саясаты мәнмәтінінде Қазақстан тарихы қатаң түрде орыс нарративіне бағындырылды, ауызша және жазбаша әдебиеттің көптеген шығармалары реакциялық деп жарияланды. Мысалы, Қазақстан К(б)ПОК 1947 жылғы 21 қаңтардағы «Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институты жұмысындағы өрескел саяси қателіктер туралы», «Қазақ кеңес әдебиетінің жай-күйі мен дамуы туралы» (1948 ж.) қаулыларында революцияға дейінгі кезеңдегі ұзақ жылдарға қазақ халқының рухани мұрасын зерттеуге тыйым салынды.

А.М. Панкратованың басшылығымен Қазақстан тарихы бойынша «Қазақ ССР тарихы» (1943 ж.) атты ірі еңбегіне ерекше назар аударылды. Кітап сталиндік сыйлығыққа ұсынылды, бірақ авторлар елеулі идеологиялық қателіктер жіберді деп айыпталды. Кеңес тарихшысы А.И. Яковлев шолуында «кітапта тек Ресей империялық мемлекетінің саясатына ғана емес, сонымен бірге орыс халқына да мейірімділік жоқ екенін» атап өтті [3; 39]. Орыс емес халықтардың тарихын әлсіз насихаттау кеңестік қоғамда орысцентризмнің таралуына әсер етті.

Қазақ ССР-інің ірі ақындары, жыршылары, жазушылары, қоғам қайраткерлері мен ғалымдары «буржуазиялық ұлтшылдар» деп жарияланып, саяси қуғынға ұшырады. Олардың арасында О. Қарашев, С. Торайғыров, М. Әуезов, Т. Нұрғазин, Е. Исмаилов, Қ. Сәтпаев және басқа да қазақ зиялыларының өкілдері де болды. Е. Бекмахановтың ісі қолдан жасалған. Сондай-ақ, аспиранттар Е. Бекмаханов, Б. Ишмухамедов, П. Тибекин, З. Пашиль, А. Мұхтаров, А. Найғазарин сияқтылар, тарихшы Б. Сүлейменов қудалаулар мен қуғын-сүргіндерге ұшырады. Ірі тарихшы Ә. Марғұланның көзқарастары жалған ғылыми болып жарияланды. Қазақстан Компартиясының ОК 1952 ж. қарашада «идеялық-саяси қателіктері бар кітаптарды алып қою туралы» шешім қабылдады. Коммунистік идео-

логияны көрсетпейтін кітаптар алынып, жойылды [4; 556–557]. Қазақ тарихшысын қудалауды қазақ зиялы қауымының өкілдері Т.Шойынбаев, М. Ақынжанов, Х. Айдарова бастағанын атап өту қажет, олардың қатарында БК(б)ПОК үгіт және насихат басқармасына «қазақтардың зиялы қауым топтары арасындағы тарұлттық үрдістер» туралы хабар-хат жазған бас ЖШҚАБСС үгіт және насихат Басқармасының редактор-аудармашысы С. Аманжолов та болды [8; 32].

1950 жылдың 26 желтоқсанында «Правда» газетінде «Қазақстан тарихы мәселелерін марксистік-лениндік тұрғыданбаяндайық» деген мақала жарық көрген [9]. Онда тарих ғылымындағы «қателіктер» атап көрсетілген. Қазақ ССР К(б)П ОК-де мақаланы талқылау нәтижесінде жоғары оқу орындары кафедраларының қызметін қайта құрудың, қоғамдық ғылымдарды, ең алдымен тарих, әдебиет және тіл білімін оқытудың идеялық деңгейін арттырудың нақты жолдары белгіленді, партия басшылығының пікірінше осы салаларда елеулі қателіктер жіберілді. Қазақстанның тарихы мен мәдениетін жаңа түсіндіру және «қазақ ұлтшылдығына» қарсы идеологиялық күрес басталды.

К(б)П ОК бригадасының пікірінше, идеологиялық жұмыста өрескел идеологиялық қателіктер мен бұрмалаушылықтардан тұратын оқулықтардың мазмұны өте қолайсыз. Кейбір тарихшылар мен әдебиетшілер тарихи тақырыпты дамыта отырып, қазақ халқының өткенін идеализациялап, қазақтардың көшпелі тұрмысын көркейтіп, қазақ ауылының ішіндегі таптық күрес сияқты мәселелерді әшке-релеген [10; 18]. Сондай-ақ, Қазақстандағы әлеуметтік-экономикалық қатынастарды зерттеуге арналған тақырыптардың жоқтығы үшін ғылыми-зерттеу жұмыстарының тақырыптары сынға алынды. Қазақтардың өз тәуелсіздігі үшін күресінің тарихына арналған тақырыптар сапасыз деп танылды [10; 19].

Қазақстанның шынайы тарихы қазақтар үшін жабық тақырыпқа айналды. Қазақстандағы зиялы қауым өкілдері, әсіресе қуғын-сүргіннен кейін, мемлекеттің саясатымен келісуге немесе қуғын-сүргінге ұшырауға қалды, өйткені партия ұлттық қозғалысты, ұлттық зиялы қауымның ой еркіндігін, халықтың ұжымдық тарихи жадын және ұлттық өзіндік ерекшелігін жою үшін жаппай террор әдістерін кеңінен қолданды. Тарихшылардың басты міндеттерінің бірі КСРО халықтарының тарихын дамыту болды. Қазақ халқының тарихындағы барлық оң өзгерістер тек орыс халқының прогрессивті рөлімен байланысты болды. Тарихшылар кеңестік патриотизм мен тыйым салынған ұлтшылдықтың «дұрыс» тұжырымдамасын жасауы керек еді.

Күрделі жағдай драматургияда да байқалды. 1946 жылы БК(б)П ОК «Драма театрларының репертуары және оны жақсарту жөніндегі шаралар туралы» қаулы қабылдады, соған сәйкес репертуар қайта қаралып, «идеясыз, көркемдігі төмен пьесалардан» тазартылды. 1949 жылдың өзінде ҚазССР К(б)П ОК «Республиканың театр өнерін одан әрі дамытудың жай-күйі мен міндеттері туралы» қаулысында драматургия саласындағы кемшіліктер ашылып, талқыланды. Партияның басты сыны — тарихи тақырыптағы пьесалар басым болды, кеңестік адамға арналған қойылымдар саны, коммунизм құрылысы және т.б. өте аз. ҚазССР К(б)П ОК киноиндустрия саласында 1946 және 1948 жылдары екі рет республикалық кинофильмдер студиясының мәселелерін қарады, онда фильмдердің идеялық-көркемдік деңгейін арттыру бағыты белгіленді [4; 408].

Қазақ халқының тарихын бұрмалау, әдебиет, драматургия саласындағы сын, «ұлтшылдар» мен «халық жауларын» іздеу идеологиялық, мәдени және білім беру саласындағы орыстандыруға ықпал етті, ана тілін қолданудың төмендеуі байқалды. Балалар мекемелері, мектептер, университеттер орыстандырылды, ал Қазақстанның мемлекеттік мекемелерінде қазақ тілі мүлдем қолданылмады. Қазақ тілін қалалық ортада және еңбек саласында қолдану тарылды. Университеттерде оқыту негізінен орыс тілінде жүргізілді. 1938 ж. БК(б)П ОК ССРО ХКК-нің «Ұлттық республикалар мен облыстардың мектептерінде орыс тілін міндетті түрде оқу туралы» қаулысы қабылданды, соған сәйкес буржуазиялық-ұлтшылдық элементтерге нұқсан келтіруіне байланысты ұлттық республикаларда орыс тілін оқыту қанағаттанарлықсыз болды [11; 53]. Сонымен қатар қазақ тілін оқытуды жақсарту туралы бірде-бір қаулы қабылданған жоқ.

Мұның бәрі қазақтардың көп бөлігі балаларын орыс мектептеріне беруіне себеп болды, өйткені олар бейімделу мәселелерінің алдын алуға тырысты, балаларына жақсы болашақ қалады, сонымен қатар орыс тілін нашар білгендіктен ана тілін білудің болашағын көрмеді.

М.Б.Олкотттың «мансап сатысына көтерілгісі келетін қазақ әлі де орыс тілінде сөйлейтін, орыс сияқты көрінуі және өзін ұстауы керек» деген тұжырымы жоғарыда келтірілген тұжырымдардың дәлелі болып табылады. Оған ассимиляциялану керек емес, бірақ олассимиляцияланған сияқты көрінуі керек. Сонымен қатар, қазақ өзін ұсыну үшін ресейлік бәсекелесінен гөрі көп жұмыс істеуі керек және Мәскеудің басшылығын растайтын ресми идеологияға одан да адал болуға, Мәскеудің мақсат-

тары мен мүдделеріне адалдығын көрсетуге, Қазақстанның даму стратегиясын коммунизмге барар жолдағы шынайы дамудың жалғыз жолы ретінде мақұлдауы керек [12; 8].

Идеология

Соғыстан кейінгі кезеңде К(б)ПОК идеологиялық жұмыс мәселелеріне, ең алдымен коммунистердің саяси дайындық деңгейін арттыруға назарын күшейтті. «Казахстанская правда» газетінің редакторы К.Нефедов БК(б)ПОК хатшысы Г.М. Маленковқа 1945 жылғы 22 маусымда Қазақстан партия ұйымының идеологиялық жұмысындағы қателер туралы хат жазды. Онда басшы құрам қатарындағы қазақ қызметкерлерінің партияның ұлттық саясатын жүзеге асырудағы мәселелері, орыс халқына қарсы соғысқан батырларды ұлықтау арқылы қазақ халқының тарихи рөлін әдейі дәріптеуі, бұл ретте «ұлы орыс халқының» үнсіз рөлі атап өтілді. К. Нефедов М.А. Әбдіқалықованы, Ж.Ш. Шаяхметовті, А. Қойшығұловты, Н.Д. Оңдасыновты, М. Шахшинді «Қазақ ССР тарихына» рецензия жазуда аса мән бермегендігіне және ұлтшылдық көріністерге қарсы күрес жөніндегі жеткіліксіз жұмысында, орыс және қазаққа деген әртүрлі көзқарастарында айыптады. Өз жұмысын республиканың маңызды органдарын көтермелемейтін, бірақ кемітетін қазақ басшылары жеткілікті деңгейде құзыретті емес болып көрінді. Мысалы, ол М.А. Әбдіқалықов туралы «Құдайға шырақ емес, шайтанға көсеу де емес. Ол жай ғана еңбегі мен іскерлік қасиеттері бойынша мұндай жауапты лауазымға лайықты емес» деп жазды [13; 78–85].

БК(б)ПОК насихат басқармасының баяндамасында БК(б)ПОК хатшысы Г.М. Маленковқа 1945 жылғы шілдеде Қазақстанның партия ұйымының идеологиялық және насихат жұмысын тексеру нәтижелері туралы баяндалды. Тарих саласындағы ғылыми жұмыс қорқынышты жағдайда екендігі атап өтілді. Авторлар мен ғалымдар елеулі идеологиялық қателіктер жіберді, атап айтқанда, «Қазақ ССР тарихы» сияқты еңбектерде ұлттық батырлардың рөлін әрлендірді және идеализациялады, тарихи оқиғаларды бағалауда таптық көзқарасты елемей, Қазақстанның Ресей империясына қосылуының прогрессивті рөлін атап өтпеген. Қазақ көркем әдебиетінде де елеулі қателіктер жіберілген. Комиссияның пікірінше, кейбір көркем шығармалар қазақ оқырмандарына орыстарға деген жек көрушілік пен өшпенділік сезімін таратады. Мысал ретінде Сәбит Мұқановтың «Балуан Шолақ» повесі, Мұхтар Әуезовтің «Абай» романы, Ғабиден Мұстафиннің «Шығанақ Берсиев» романы, Мәлік Ғабдулиннің «Менің майдандағы достарым» қолжазбасы келтірілген. Авторлар кеңестік шындыққа қате түсініктеме, орыстарға қарсы насихатты береді, қазақтардың таптық күресін көрсетпейді. Сонымен қатар, насихаттау жұмыстарында, марксизм-ленинизм классиктерінің шығармаларын және көркем әдебиет туындыларын шығаруда қазақ баспасының жұмысында өрескел бұзушылықтар да байқалды. Сондай-ақ ғылыми кадрларды даярлаудың жай-күйі салғырт қаралатыны ерекше атап өтіледі. Комиссия М.А. Әбдіқалықовты идеологиялық жұмыста осындай елеулі бұзушылықтарға жол берді деп айыптағанын атап өткен жөн [14; 139].

1951 жылғы қазанда өткен Қазақстан К(б)ПОК Пленумында «Республиканың партиялық ұйымдарындағы идеологиялық жұмысының жай-күйі мен оны жақсарту шаралары туралы» мәселесі қаралды. Сонымен қатар, еңбекшілерді, әсіресе жұмысшы жастар мен студенттерді социалистік және коммунистік мораль рухында тәрбиелеуде «идеологиялық жұмыстағы кемшіліктерді» еңсеру қажеттілігі туындады [4; 150]. Алайда, барлық ұлттардың өз жерлерінен, мемлекеттік автономия құқығынан, ана тілінде білім алу мүмкіндігінен айырылуына куә болған кезде жастарды интернационализм рухында қалай тәрбиелеуге болады? Өз мәселелеріне жауап таппаған соң, жастар арасында режимге қарсы шығу қалыптасты. Өзін-өзі дамыту және қарым-қатынас жасау үшін үйірмелер мен топтар құрылды. Мәселен, Қарағанды мұғалімдер институтында қазақ әдебиетінің оқытушысы А. Нарешев басқарған «Жас қалам» («Молодое перо») әдеби үйірмесі жұмыс істеді. Үйірме мүшелері поэзиямен әуестенетін студенттер болды. Үйірменің отырыстары қызықты және қызу пікірталас түрінде өтті. «Талқыланған мәселелердің тақырыбы әртүрлі болды: түрлі жанрдағы теориялық сұрақтар, жас авторлардың өлеңдерін, әңгімелерін, очерктерін талқылау. Жазушылар одағының мүшелері Жаппар Өмірбеков, Бүркіт Ысқақов, Махсут Байсейітов, филология ғылымдарының кандидаты Д. Шалабеков, ақындар Д. Мырзахметов, Ж. Баяхметов, Қ. Ыдырысов үйірменің белсенді қатысушылары болды [15; 7]. Партиялық және комсомолдық органдар тәуекел аймағына түскен жастарды қатаң бақылады. Мысалы, Қарағанды қаласында 1951 жылы «Есеп» партиясының қатысушылары (Елін сүйетін ерлер партиясы — Партия граждан любящих Родину) қылмыстық жауапкершілікке тартылды. Топ мүшелеріне КОКП ұлттық саясатын бұрмалағаны, жастар арасында ұлтшылдық рухта ақпарат таратқаны үшін айып тағылды [16; 156].

Қазақ ССР Жоғарғы Сотының 1951 жылғы 15 маусымдағы шешімімен Айтбай Нарешев, Бүркіт Ысқақов, Махмет Теміров, Жәкен Қалиев және Азанбай Мұстахимов РСФСР ҚК-нің 58–10-бабы бойынша 25 жылға сотталды. Рамазан Нарешев 10 жылға, Әділбек Аманқұлов 8 жылға бас бостандығынан айырылды. Осы жазаланған, таңбаланған «халық жауларының» бесеуі — қарағандылықтар. Барлығына ауыр және толығымен негізсіз айып тағылды.

Айтбай Нарешевті 1938–1942 жылдары Қарағанды мұғалімдер институтының қазақ әдебиетінің оқытушысы бола жүріп, студент жастарды ұлтшылдық, Советтерге қарсы рухта тәрбиелеген, қазақ халқының революцияға дейінгі өмірін жоғары бағалаған және алашордашыл ұлтшыл жазушылардың шығармаларын насихаттаған деп айыптайды. Әрине, қылмыстар қолдан жасалған және жасанды түрде жалған болды. 1951 ж. ақпанда А. Нарешев Қарағанды облыстық МҚМ-мен тұтқындалып, тергеу жүріп жатқанда Алматыға жіберіледі. Тергеу ұзаққа созылмады. Ұзақ жалған хаттамалар жазылды. Қазақ ССР МҚМ тергеушісі кінәні мойындаатып, осы хаттамаларға қол қоюды талап етіп, мәжбүрледі. Оларға қол қоюдан бас тартқаны үшін А. Нарешев қорланды. Алайда, ол тергеу барысында да, сот үдерісінде де өзіне тағылған айыпты мойындамады.

Б. Ысқақовты 1951 жылы 18 ақпанда «Лениншіл жас» республикалық жастар газетінің редакциясындағы кабинетінен тікелей алып кетті. Содан кейін оларды «халық жауы» деп бірнеше рет айтқан. Алты ай бойы тергеушілер Б. Ысқақовты ұрып-соғып, қорлаған. Түнгі сауалнамалардың біреуінде ол тергеушінің қағаздарына қол қоя бастады. Мерзімі — 25 жыл. Үкімде «айыпталушы Б. Ысқақов ұлтшыл А.Нарешевтің ықпалына түсіп, кеңеске қарсы ұлтшыл топ ұйымдастырды, оның мақсаты Орта Азия мен Қазақстан республикаларын Кеңес Одағының құрамынан шығару және онда Түркия қамқорлығымен буржуазиялық-ұлтшылдық типтегі мемлекет құру болды. Осы қылмыстық мақсаттарды жүзеге асыру мақсатында ол кеңеске қарсы насихат таратып, тыйым салынған әдебиеттерді сақтады, таратты, «Жас қалам» ұйымына және үйірме мүшелерінің — жас ақын-студенттердің шығармалары жарияланған қолжазба журналына қатысқаны үшін...».

«Тыйым салынған әдебиет» деп А. Нарешевтің ұстаздық қызметінде пайдаланған С. Мұқановтың «XX ғасыр әдебиеті» оқу құралын айтамыз. Осы оқу құралында С. Торайғыров, С. Дөнентаев, О.Қарашев және т.б. шығармаларымен қатар А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов шығармаларына талдау жасалған. 1920–30 жылдардағы қазақ зиялыларының аталған өкілдеріне Алаш партиясының идеологиясы мен пантюркизмді жақтады деген айып тағылған.

Б. Ысқақов оқушы кезінде Сталин туралы, оның туған күні туралы өлеңдер жазды. Ол 1940-шы жылдардағы көптеген жас жігіттер сияқты Сталинге және оның есімімен байланысты барлық оқиғаларға сенді. Өзі аман қалған елуінші жылдардағы трагедия ондағы осы сенімді жойып, фетиштерден және өзін-өзі алдаудан босатты.

Рамазан Нарешев 1951 жылы 20 қаңтарда кешке оның пәтеріне кірген екі жас жігітпен тұтқындалады. Мұқият іздеуден кейін олар қолжазбалары бар сегіз мұқабаны, фотоальбомдарды, университет дипломын алып кетті, оны түрмеге алып келіп, бір камераға қамап, алты ай ұстады.

Екінші жауап алғаннан кейін, ол «халық жауларының» ешқашан «бірде-бір кітабын» оқымағанын айтқан соң, айдауыл Р. Нарешевті камераға апарар жолда соққыға жықты. Келесі күні тергеуші Н. Қалдыбаев көзбе-көз беттестіру ұйымдастырды: студент Р. Нарешевке ертеде оған 1926 ж. басылған С. Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» атты сирек кітап-романын оқуға берген танысын әкелді. Студент құпия хабар беруші-сөз тасушы болып шықты. Р. Нарешев өзіне тағылған айыптарға қарсы наразылық білдіріп, наразылық белгісі ретінде тікелей тергеушінің еденінде ұйықтауға жатты, аштық жариялады, бүлік шығарды. Бұл іс барысына әсер еткен болуы керек, Р. Нарешевтің тергеушісі Н. Қалдыбаевты Ефимовке алмастырды.

Ефимовты Р. Нарешевтің басқа да қылмыстық жауапкершілікке тартылғандармен байланысы, сондай-ақ қуғын-сүргінге ұшыраған «буржуазиялық ұлтшылдардың» М. Жұмабаев пен Ж. Аймауытовтың шығармаларын насихаттауға қатыстылығы қызықтырды. Олардың өлеңдерін А. Нарешев білген және оны жасырмаған. Мұны мойындау Қазақ ССР Жоғарғы Кеңесіне 1951 жылғы 15 маусымда шешім шығару үшін және РСФСР ҚК-нің 58–10-бабы 2-бөлігі және 58–11-бөлігі бойынша 8 жылға бас бостандығынан айыру және 5 жылға құқықта жеңіліс табу үшін Р. Нарешевтің соттауына жеткілікті болды. Р. Нарешевке тағы бір айып тағудың қосымша факторы оның үлкен ағасы А. Нарешевке деген көзқарасы болды. Р. Нарешевтің пәтеріне А. Нарешевке серіктес ретінде ақындар Айтбай Хангильдин, Аллажар Теміржанов, Әуезхан Көшімов, әдебиеттанушы-сыншы Кержан Дәукеновжиі жиналатын. Әдебиеттанушы-сыншы К. Дәукенов айтыскер ақындар Доскей Әлімбаевпен, Ілияс Манкинмен, Көшен Елеуовпен тығыз байланыста болды. Қамауға алынғанға дейін бір

жыл үш ай бойы Қазақ мемлекеттік университетінің аспиранты бола тұра, Р. Нарешев қазақтың ауызша халық шығармашылығы бойынша материалдар жинау бойынша республиканың түрлі өңірлерінде болып үлгерді, бірнеше ғылыми мақалалар жазды... Бұл мақалалар мен болашақ диссертацияның екі тарауының қолжазбалары тұтқындау кезінде алынған болатын [15; 1–17].

Жастар Қазақстанның нағыз патриоттары бола отырып, өз халқының құқықсыз жағдайы, оның бостандығы, болашағы туралы ойлана бастады. Олар өз Отанының нағыз патриоттары болды.

Терең сұхбаттасу

Авторлар зерттеліп жатқан мәселе бойынша Қазақстан тұрғындарымен терең сұхбат жүргізді. Қарағанды облысы Бұқар жырау ауданы Ботақара ауылының тұрғыны Максимов Иосиф Михайлович 1930 жылы туған, ұлты — украин. Украинада дүниеге келген. «Мектепте украин тілінде оқыдым. Сол кезде соғыс болуына байланысты оқу үзіліп қалды. Бізді үйден қуып шығарды. Жұмыс істеу қажеттілігіне байланысты аз оқыдым. Бірақ орыс тілінде де оқуға болатын. Балалар жартылай украин тілінде, ал Қазақстанға көшкенде орыс тілінде оқыды. Менің тілімде сөйлеуге ешқандай кедергі болған жоқ, бірақ сөйлейтін адамдар сирек кездесетін. Керісінше, басқа ұлттар мені құрметтеді. Бірақ әрине Қазақстанды өз ұлтына жақын қазақ басқарғаны дұрыс».

Мәселен, Жаңаталап ауылының тұрғыны Шамшырақ Өсербайқызы 05.01.1933 жылы туған, ұлты – қазақ. «Балалық және жастық шағым өте қиын жылдары өтті, мен көп азап көрдім. Ол 17 жасымда тұрмыс құрдым, 1950 жылы ол тек бастауыш сыныпта оқыдым, соның өзінде оны толыққанды мектеп деп айту қиын... Қазақ тілінде оқып, өмір бойы қазақ тілінде сөйледім. Өте қиын уақыт болды... Ауылда тұрған соң ба, бірақ орыстар аз болды, немістер болды. Бірақ біз олармен өте дос болдық. Олар мені әрдайым орысша баба Шура деп атады». Айта кету керек, сұхбат өте эмоционалды өтті, өйткені респондент сол жылдарды еске ала отырып, қатты уайымға салынды, жылай бастады, қан қысымы көтерілді.

Қарағанды қаласының тұрғыны Зубова Нелли Семеновна 1937 ж. Украин КСР-інің Ворошиловград қаласында қызметшілер отбасында дүниеге келген. Отбасымен Қарағанды қаласына 1952 жылдың 2 шілдесінде 15 жасында көшіп келген. «Мен тіл жөнінде не айтқым келді? Ана тілі — адам өз ойын жеткізетін тіл. Сонымен, менің ана тілім бар, әрине, орыс тілі, өйткені мен басқа тілдерді білмеймін. Мен украин тілін білемін, қазір біреуге қажет болған кезде аударамын. Өкінішке орай, қазақ тілін үйренбедім, өйткені біз 9-сыныпқа өткенде көшіп келдік, бізді қазақ тіліндегі сабақтардан босатты, сонымен қатар бәрі орыстардың қазақ тілінде сөйлеуі үшін емес, қазақтардың орыс тілінде сөйлеуі үшін жасалды, сондықтан бұл менің үлкен кемшілігім. Бірақ бұл маған қатты кедергі келтірмеді (жұмыста). Мен қазақтарды орысша бұрмалаған уақытта қынжылатынымын. Мен парторг болғанда, содан кейін жергілікті комитеттің төрағасы болғанда, маған ал профоргта бізде Валя деп сөйлейтінін еститінмін. Қандай Валя? Онда жазылған тегі — Төлеген. Мен ол келе алмайды деп айтамын, жанына барып сұрайтынмын: Валя сенің атың кім? Ол маған жалпы Бақыт деп айтатын, үйдегілер Бақыт деп атайтын. Міне сіздердің профоргтарыңыз — Бақыт деп айтатынымын. Мен бұрмаланған кезде, олар қорқатын кезде шыдай алмайтынмын, бұл орысшылдық па, білмеймін? Мен бұл не екенін білмеймін. Бірақ бұлай істеуге болмайтын. Әпкелерім күлгенде және науқас дұрыс емес сөйлегенде әрдайым оларды жазғыратынмын. Бұл менің ұстанымым. Мен өмір бойы жылы шырайлымын. Менің ең жақын досым — татар, қазақ, корей және т.б. және барлығы әр түрлі ұлттардан. Ұлты мен үшін маңызды емес».

Сұхбат негізінде біз келесі қорытындыға келдік. Иә, орыстандыру саясаты жүргізілді, бірақ ол жүргізу қажеттілігі мен шарттары болған жерде жүргізілді. Сауалнамаға қатысқан барлық респонденттер 1930–1945 ж.т., оқу тілін таңдау мүмкіндіктері болғанын айтты. Ұлттық негізде ешқандай қақтығыстар немесе кемсітулер болған жоқ. Респонденттертең қазақтарды орыс есімдерімен атайтынына аздап наразы екенін атап өтті. Бұл орыстардың қазақ есімдерін айта отырып, тілін «бұзғысы келмегенін» және өздеріне ыңғайлы етіп бұрмалағанын білдіреді. Барлығы бір-біріне көмектесті. Осылайша, орыстандыру зорлық-зомбылықсыз, таза прагматикалық сипатта болды. Жаппай депортациялау, саяси айдалу және орыс тілді халықтың Қазақстанға қоныс аударуы нәтижесінде республикадағы қазақ тілді халықтың үлесі төмендеді. Қалыптасқан этноұлттық жағдайда ҚазССР мекендеген барлық этностық топтар үшін түсінікті тіл қажет болды. Сонымен қатар, тамырлау саясатын жүзеге асыру кезінде ұлттық кадрларды орыс тілінде тез даярлау қажеттілігі туындады.

Қорытынды

Ұлттық саясаттың бағыты — билікті күшейту, ең алдымен саяси себептер және т.б бойынша этникалық азшылықтарға сенімсіздік пен күдік, депортация, жаппай террор, репрессия екені айқын болды. КОКП идеологиясы адамдарды коммунистік адамгершілікке тәрбиелеуге, халықтар арасындағы ынтымақтастықты дамытуға, социализм ісіне берілуге бағытталған.

Осылайша, жарияланған халықтар достығы, интернационализм, қарастырылып отырған кезеңдегі барлық ұлттардың теңдігі іс жүзінде большевиктер «ұлтшыл» және «ұсақ буржуазиялық» элементтерге жатқызылған барлық адамдарға күдік, бейтараптық жағдайында ұлттық наным-сенімдермен күресу арқылы жүзеге асырылды. Буржуазиялық ұлтшылдарға қарсы күрес сылтауымен барлық басқа ойшыл, еркін ойшыл зиялы қауым өкілдері қатал қуғын-сүргінге ұшырады, бұл Қазақстанның барлық гуманитарлық ғылымдарының дамуына теріс әсерін тигізді. Ғалымдар партияның қатаң бақылауында бола отырып, қазіргі режимді мадақтаумен айналысты. Халықтың тарихын жан-жақты және объективті зерттеуге тыйым салынды, ал ұлттық мәселелер туралы кезкелген ескерту аяусыз қудаланды. Қазақстан тарихы мен әдебиеті бойынша ежелгі және революцияға дейінгі еңбектер жойылды, қазақ халқының даму үдерісі өтіп жатты, нәтижесінде қазақ халқының көптеген дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары жоғалды. Сонымен қатар, орталық билік органдарының ұлттық саясаты жергілікті жерлерде қызметі бойынша жоғарылағысы келген және мақұлдауды іздеген «бастамашыл қазақтар» тарапынан да бұрмаланғанын атап өткім келеді.

Біз зерттеулер, мұрағат деректері, терең сұхбат негізінде жалпы Кеңес Одағында да, атап айтқанда Қазақстанда да, орыс тілі мемлекеттік тіл функциясын орындағанын, қазақ тілін іс жүзінде ығыстыра отырып, қоғамдық өмірдің барлық салалары орыстандырылды деген қорытындыға келдік. Осының нәтижесінде Қазақстанда орыс тілді орта қалыптасты. Орыс тілін білу табысты болашақтың басты шарты болды. Басқа ұлттардың тілдік қажеттіліктері еленбеді. Бұл қазақ тілі мәнінің төмендеуіне, қазақ халқының бір бөлігінде ана тілін білмеу және меңгермеу үрдісінің байқалуына әкеп соқты.

Қазақ қоғамында, әсіресе жастар арасында коммунистік насихатқа қарамастан, партияның жүргізіп отырған ұлттық саясатының әділетсіздігі мен қайшылықтары бар екені туралы түсінік болды. Жастар сталиндік тоталитарлық режимді және 1950 жылдардың басында, 1930 жылдардағы қуғын-сүргіннен кейін «ЕСЕП» партиясының құрылуын айыптады, бұл олардың Отанға деген махаббатын және азаматшылдығын көрсетті.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Небезин В. «За русский народ!» Прием в Кремле в честь командующих войсками Красной Армии 24 мая 1945 года [Электронный ресурс] / В. Небезин // Наука и жизнь. — № 5. — Режим доступа: <https://www.nkj.ru/archive/articles/527/>
- 2 Вдовин А.И. Национальный вопрос и национальная политика в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Мифы и реалии. Ч. 3 / А.И. Вдовин // Представительная власть — XXI век: законодательство, комментарии, проблемы. — 2005. — № 3(63). — С. 2–5.
- 3 Бранденбергер Д.Л. Национал-большевизм. Сталинская массовая культура и формирование русского национального самосознания (1931–1956). — СПб.: ДНК, 2009. — 415 с.
- 4 История Казахстана (с древнейших времен до наших дней): [В 5 т.]. Т. 4 / Ж.Б. Абылхожин, К.С. Алдажуманов, К.Н. Бурханов, А.Т. Капаева, С.Ф. Мажитов. — Алматы: Атамұра, 2009. — 768 с.
- 5 Zisserman-Brodsky D. Constructing ethno-politics in the Soviet Union: Samizdat, deprivation, and the rise of ethnic nationalism. — New York: Palgrave Macmillan. — 2003. — 294 б.
- 6 Национальный вопрос в СССР: Документы. — Мюнхен: Сучасність, 1975. — 429 с.
- 7 Архив Президента Республики Казахстан (АП РК). — Ф. 708. — Оп. 9. — Д. 142.
- 8 Казиев С.Ш. Национальная политика в Казахстане (1941–1953 гг.) / С.Ш. Казиев // Ученые записки Орлов. гос. ун-та. — 2015. — № 1 (64). — С. 29–34.
- 9 Шойынбаев Т. / За марксистско-ленинское освещение вопросов истории Казахстана. Т. Шойынбаев, Х. Айдарова, Я. Якунин // Правда. — № 360. — 1950. 26 декабря С. 2, 3.
- 10 АП РК — Ф. 708. — Оп. 9. — Д. 100
- 11 Бугай Н.Ф. Итоги сталинского правления в государственной национальной политике. 1920–1950-е годы / Н.Ф. Бугай // «Белые пятна» российской и мировой истории. — 2013. — № 5, 6. — С. 43–76.
- 12 Olcott M.B. Intellectuals and the development of Nationalism in Kazakhstan. — New York: Colgate University. — 1983. — 77 с.

- 13 Российский государственный архив социально-политической истории (далее РГАСПИ). — Ф. 17. — Оп. 125. — Д.340.
- 14 РГАСПИ. — Ф. 17. — Оп. 125. — Д. 311.
- 15 Государственный архив Карагандинской области (ГАКО). — Ф.1478. — Оп. 1. — Д. 12.
- 16 Кыдыралина Ж.У. Нация и история / Ж.У. Кыдыралина. — Астана: Елорда, 2009. — 304 с.

З.Г. Сактаганова, Г.М. Байгожина, Н.Е. Тутинова

Национальная политика в Казахской ССР в 1945–1953 гг.

Целью статьи являются анализ и изучение национальной политики в Казахстане в первое послевоенное десятилетие (1945–1953 гг.), а также выявление основных факторов и тенденций, под воздействием которых формировалась национальная политика КПСС. В послевоенный период в Казахстане активизируются действия партии по борьбе с буржуазным национализмом. Партия контролировала все сферы общественной жизни, вела работу по идейно-политическому воспитанию в духе марксистско-ленинской идеологии. Основной целью научных деятелей, писателей, работников искусства становится освещение положительных результатов политики партии, задач по формированию новой личности, образа советского человека. Кроме того, авторами проанализированы процесс русификации в различных сферах общественной жизни Казахстана, деятельность сталинского руководства по реализации национальной политики в Казахстане. Ввиду проводимой национальной политики в республике начался кризис национальной самоидентификации казахов, выразившийся в появлении чувства дискриминации или комплекса неполноценности. Новизной данного исследования является введение в научный оборот материалов Архива Президента Республики Казахстан, Государственного архива Карагандинской области. Особое внимание в работе уделено Постановлениям ЦК КПСС, ЦК ВКП (б)К, Верховного Совета и Совета Министров.

Ключевые слова: советская национальная политика, КазССР, русификация, великодержавный шовинизм, национализм, идеология.

Z.G. Saktaganova, G.M. Baigozhina, N.Ye. Tutinova

National policy in Kazakh SSR in 1945–1953

The purpose of this article is to study and analyze the Soviet national policy in Kazakhstan in the first post-war decade (1945–1953), as well as to identify the main factors and trends that influenced the national policy of the Communist Party. In the post-war period, the actions of the party to combat bourgeois nationalism were intensified in Kazakhstan. The party controlled all spheres of public life, carried out work on ideological and political education in the spirit of Marxist-Leninist ideology. The main goal of scientists, writers, and art workers is to highlight the positive results of the party's policy and tasks to form a new personality, an image of a Soviet person. In addition, the authors analyzed the process of russification in various spheres of public life in Kazakhstan, the activities of the Stalinist leadership on the implementation of national policy in Kazakhstan. Due to the ongoing national policy in the republic, a crisis of national self-identification of Kazakhs began, which was expressed in the appearance of a sense of discrimination or an inferiority complex. The novelty of this study is the imposing materials of the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, State Archive of the Karaganda region into scientific circulation. Special attention is paid to the resolutions of the Central Committee of the Communist Party, the Supreme Council and the Council of Ministers.

Keywords: soviet national policy, Kazakh SSR, russification, great-power chauvinism, nationalism, ideology.

References

- 1 Nevezhin, V. (2005). «За русский народ!» Прием в Кремле в честь командующих войсками Красной Армии 24 мая 1945 года [«For the Russian people!» Reception in the Kremlin in honor of the commanders of the Red Army troops on May 24, 1945]. nkj.ru. Retrieved from <https://www.nkj.ru/archive/articles/527/> [in Russian].
- 2 Vdovin, A.I. (2005). Natsionalnyi vopros i natsionalnaia politika v gody Velikoi Otechestvennoi voiny 1941–1945 gg. Mify i realii [The national question and national policy during the Great Patriotic War 1941–1945 myths and realities]. Predstavitelnaia vlast – XXI vek: zakonodatelstvo, kommentarii, problemy – Representative power-the XXI century: legislation, comments, problems, 3(63), 2–5 [in Russian].

- 3 Brandenberger, D.L. (2009). *Natsional-bolshevizm. Stalinskaia massovaia kultura i formirovanie russkogo natsionalnogo samosoznaniia (1931–1956)* [National Bolshevism. Stalin's mass culture and the formation of Russian national identity (1931-1956)]. Saint-Petersburg: DNK [in Russian].
- 4 *Istoriia Kazakhstana (s drevneishikh vremen do nashikh dnei)*. (2009). [V piati tomakh] / T. 5. [The history of Kazakhstan (from ancient times to the present day). In 5 volumes / Vol. 4.]. Almaty: Atamura [in Russian].
- 5 Zisserman-Brodsky, D. (2003). *Constructing ethnopolitics in the Soviet Union: Samizdat, deprivation, and the rise of ethnic nationalism*. New York: Palgrave Macmillan.
- 6 *Natsionalnyi vopros v SSSR: Dokumenty*. (1975) [The national question in the USSR: Documents]. Miunkhen: Suchasnist [in Russian].
- 7 *Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan (AP RK)*. F. 708. Op. 9. D.142 [in Russian].
- 8 Kaziev, S.Sh. (2015). *Natsionalnaia politika v Kazakhstane (1941–1953 gg.)* [National policy in Kazakhstan (1941-1953)]. *Uchenye zapiski Orlovskogo gosudarstvennogo universiteta – Scientific notes of the Orel State University*, 1 (64), 29–34 [in Russian].
- 9 Shoiynbaev, T., Aidarova, Kh., & Yakunin, Ya. (1950). *Za marksistsko-leninskoe osveshchenie voprosov istorii Kazakhstana* [For Marxist-Leninist coverage of the history of Kazakhstan]. *Pravda – The Truth* [in Russian].
- 10 *AP RK*. F. 708. Op. 9. D.100 [in Russian].
- 11 Bugai, N.F. (2013). *Itogi stalinskogo pravleniia v gosudarstvennoi natsionalnoi politike. 1920–1950-e gody* [The results of Stalin's rule in the state national policy. 1920s–1950s]. «Belye piatna» rossiiskoi i mirovoi istorii – "White spots" of Russian and world history, 5,6, 43–76 [in Russian].
- 12 Olcott, M.B. (1983). *Intellectuals and the development of Nationalism in Kazakhstan*. New York: Colgate University.
- 13 *RGASPI*. F. 17. Op. 125. D. 340 [in Russian].
- 14 *RGASPI*. F. 17. Op. 125. D. 311 [in Russian].
- 15 *Gosudarstvennyi arkhiv Karagandinskoi oblasti (GAKO)*. F.1478. Op. 1. D. 12 [in Russian].
- 16 Kydyralina, Zh.U. (2009). *Natsiia i istoriia* [Nation and history]. Astana: Elorda [in Russian].